

Sámánok között újra

Judith Hangartner: The constitution and contestation of Darhad shamans' power in contemporary Mongolia.

1. A kötet igazi meglepetés – a szó legjobb értelmében. Mondhatnánk azt is, hogy régen várt munka, de a helyszín és a téma adottságai miatt ez könnyelmű kijelentés volna. Judith Hangartner ugyanis a mai, *élő* darhad sámánizmus átfogó képét kínálja az olvasónak (ez az, ami újdonság), belehelyezve a korábbi kutatás keretébe, valamint a modern sámánizmus (újja-éledésének) problematikájába. Mindezek miatt a könyv alapmű.
2. A meglehetősen fajsúlyos, 360 oldalas (és 39 fekete-fehér fotóval illusztrált) könyv a szerző doktori munkájának átdolgozott változata. Témája az északnyugat-mongóliai darhadok mai sámánizmusa. Ez önmagában sem elhanyagolható tényező, hiszen Belső-Ázsia sámánisztikus praxisa mindig is kitüntetett szerepet kapott az antropológusok és a valláskutatók szemében, de a munka valóban a mai gyakorlatból indul ki, azt vizsgálja a legkülönbözőbb perspektívából, hosszan elidőzve a helyiek között, beszélve a nyelvüket. Ehhez hozzátehetjük, hogy nemcsak a korábbi sámánizmustanulmányokra reflektál a kutató, hanem megkerülhetetlenül Diószegi Vilmos vizsgálataira is. Ez már szinte soknak is tűnik egyetlen mű célkitűzéseként, de a sort még folytathatjuk. Hangartner teljes mértékben a mai antropológia látásmódját követi, és a munka során folyamatosan visszacsatol a szakma alapfogalmaira. Hogyan értelmezhetők a tapasztalatai alapján olyan fogalmak, mint terep, etnikum, émikus-étikus, hiedelem, periféria, hatalom, eredetiség, globális-lokális, hagyomány, nemzet stb.? Ha valakit nem érdekelnek sem a darhadok, sem a sámánok, a könyv akkor is garantáltan izgalmas olvasmányélményt kínál az előbbiek miatt.
3. A kötet tárgyjegyzéke inkább csak jelzésértékű (csak az idézett szerzők és helyszínek nevét tartalmazza), az irodalomjegyzék azonban nem hagy kívánnivalót a maga háromszáz körüli tételével, jelentős mongol nyelvű anyagával.
4. Judith Hangartner 2012 óta a berni egyetem, ezen belül a kutatási és fejlesztési intézet munkatársa, és alapvetően interkulturális megértéssel foglalkozik. 1996 óta jár rendszeresen Mongóliába, helyszíni kutatása 2002 és 2004 közé esik, amikor több ezer kilométert tett meg lóháton, és több száz napot töltött sámánok és klienseik között. A kutatás alapvetően a darhadok lakta Hövszgül járásra összpontosult, mely Mongólia északnyugati szegletében fekszik, de a városokban, nem utolsósorban Ulánbátorban élő vagy oda járó sámánokról sem feledkezett meg teljesen a szerző. Hangartner azóta is rendszeresen jár vissza Mongóliába – turistaként. Összesen hatvan sámánritusokat végző személlyel került kapcsolatba, ezek fele klienseket is fogadott, a másik fele vagy tanonc volt, vagy csak magányosan sámánkodott (32. p.).
5. A kutatás tágabb helyszíne egyértelmű volt számára, mindenképpen Mongóliára esett a választása. Hosszabb ideig azonban Nyugat-Mongólia pásztorai életének vizsgálatát tervezte. Több alkalommal járt azután Mongóliában, hogy felmérje a lehetséges terepet. Egyik ilyen alkalommal találkozott egy darhad sámánnővel, aki megígérte neki (a kérdésére adott válaszként), hogy a mongóliai sámánizmusból írja majd doktoriját. A sámánritusok hangulata, felépítése egyre jobban érdekelni kezdte Hangartnert, így végül valóban ennél a témánál maradt.
6. A doktori disszertációból készült könyv végül 2011-ben jelent meg a leideni Global Oriental kiadónál. Alapvetően a szerző disszertációját olvashatjuk, a szokásos módosításokkal, szerkesztésekkel, illetve egy teljes fejezet kivételével. Az olvasó azonban abban a szerencsés helyzetben van, hogy PDF formátumban az eredeti, 2007-ben megvédett munkához is hozzáférhet.¹

7. A kötetet minden ízében átjárja a helyszíni kutatás tapasztalata, a szerző hely- és nyelvismere-
rete, ám ezenfelül külön színt kölcsönöz neki a sámánizmus korábbi és jelenlegi kutatásaival
való folyamatos párbeszéd, valamint adott általánosabb antropológiai problémák iránti érzé-
kenység. Hangartner meggyőzően antiesszencialista antropológiai alapállásában éppen ezért
csak mint történeti terminust alkalmazza a „sámánizmus” kifejezést. Hasonló módon magához
a jelenséghez, a sámánok tevékenységéhez, megítéléséhez és kapcsolatrendszeréhez a praxis
oldaláról közelít, és elhatárolódik a jelenség hiedelemrendszerként való kezelésétől.
8. A kötet részletesen tárgyalja a terepmunka körülményeit. Itt nemcsak a helyszín megismerésé-
ről, a megfelelő személyek kiválasztásáról, a megfigyelések és beszélgetések sajátosságairól van
szó. A szerző ennél jóval mélyebbre ás: alaposan körüljárja az antropológus terepének, autori-
tásának, reflexivitásának *elméleti* kérdéseit is. Amikor antropológusként igyekeznek megismerni
a választott téma részleteit, olyan személyként viselkedik, akinek hiányosak az ismeretei. Itt
teljes mértékben hiányzik Hangartner esetében az antropológus autoritása. Ezzel szemben ab-
ban a pillanatban, mikor szerzőként létrehozza a szöveget, az autoriter pozíció egyértelművé
válík. Antropológus szerzőként ő dönti el, milyen beszélgetésekből idéz, válogat, kit és mit hagy
ki a reprezentációból. Éppen ezért Hangartner számára alapvető követelmény a folyamatos ön-
reflexió, ami magával hozza, hogy a szerző terepe kibővül az antropológiával, valamint a sá-
mánizmuskutatással (48. p.).
9. A szerző belépője a „terepbe” minden más volt, mint a híres geertzi kakasviadalos befogadás
(40. p.). Jelen esetben nem volt hova belépni, nem volt olyan közösség, mely befogadhatta
volna az antropológust (43–45. p.). Hangartner egyénekkkel, családokkal találkozott, amikor
minden egyes eset (hossza, intenzitása) eltért a többitől. Minden egyes kapcsolatot újra kellett
építeni, és minden ilyen kapcsolat önálló életet folytatott azután. A szerzőnek emellett semmi-
lyen kitüntetett viszonya nem volt a meglátogatott személyekkel. A sámánok azért álltak vele
szóba, mert érdekelte őket mint idegen. Hangartner anyagot gyűjtött a disszertációjához, a sá-
mánok érdekeltek voltak a kutató révén történő legitimációban. A kutató mint *utazó* járta be a
környéket, és mint idegen vált érdekessé a helyiek, a sámánok számára. Valójában esetében
nehezen lehetett részt vevő megfigyelésről beszélni, mivel a részvétele a helyiekkel való beszél-
getésekre, illetve a szertartásokon való részvételre korlátozható. Vendégként volt jelen, aki hí-
reket hozott, szórakoztatta a helybelieket. Hangartner saját munkája révén általában megpró-
bálja dekonstruálni a terep fogalmát (mely az utóbbi évtizedekben kevesebb figyelmet kapott a
reprezentációnál). Úgy látja, hogy a terep nem valamilyen önálló entitás, földrajzi hely, melyet
azután felfedez a kutató, hanem részben az antropológus által folyamatosan létrehozott konst-
rukció (28. p.).
10. Ilyen körülmények között igyekezett Hangartner feltérképezni a sámánok világát és tevékeny-
ségét. Külön fejezetet szentel a „sámánizmus” mint fogalom szakirodalmi használatának és
használhatóságának. Ez valójában kutatástörténeti áttekintés, mely ugyanakkor nem vész el a
tengernyire duzzadt szakirodalom részleteiben, hanem ügyesen összpontosít részben a föld-
rajzi területet érintő munkákra, részben a jelenség gerincét képező alapfogalmakra. Az alapos
összegzés és elemzés rámutat a 20. század előtti értelmezések problémáira. A szerző a saját (te-
repen szerzett és antropológiai alapú) tapasztalata alapján érvel az ellen, hogy a sámánisztikus
praxist mint *hiedelemrendszer* értelmezzük. Az a szellemvilág, melynek révén a sámán a köz-
vetlen és a távolabbi világok között közvetít, messze nem alkot egyfajta jól leírható rendszert.
És ez nem csupán az egyes sámánok világának kapcsolatára vonatkozik, hanem az egyes sá-
mánok saját világára is (69–86. p.). Hangartner a vizsgált terület (mai és történeti) ismeretében
elveti a hármas tagolású világ meglétét a darhat sámánizmuson belül. Ha vannak is elvétve
nyomok erre vonatkozóan, azok jól visszakövethetők buddhista hatásokra, a mai sámánok pra-
xisában azonban ez a fajta világkép teljes mértékben hiányzik, és ismeretlen. A sámánok által
ismert szellemek (*ongod*) leginkább a tágabb környezet („természet”) és a szűkebb környezet
(„kultúra”), azaz az emberek és a nem emberek között létező és közvetítő hibridekként írhatók
le (86. p.). A szerző nagyon alaposan körbejárja ezt a kérdést, számos interjúrészletet, beszélge-

tést közöl, mely a szellemek természetére, mivoltára vonatkozik. Részletesen foglalkozik a jelenség megközelítésének (többszintű) nehézségeivel egyaránt. A szellemekkel való kommunikáció során a sámánok képesek kapcsolatba lépni a környezet nem emberi erőivel és az ősökkel. Ilyen értelemben a sámánok által megjelenített szellemek az idegen erőkkel való kapcsolatnak és e kapcsolatok fordításának eseményei, melyek folyamatosan változnak, ellentmondások (87. p.).

11. Külön fejezet foglalkozik a darhat (és tágabban a mongol) sámánizmus általánosabb társadalmi körülményeivel. A történet a darhat sámánok mint autentikus, archaikus specialisták „felfedezésével” kezdődik, majd a szocialista Mongóliának a sámánokhoz való viszonyával folytatódik, végül a szocialista korszak utáni helyzetről szól részletesen. A politikai-gazdasági változás után Mongóliában egyre hangsúlyosabb problémává vált a szegénység, elsősorban a mezőgazdaság átalakulása miatt. Az ezzel járó bizonytalanság, egzisztenciális válság közepette az érintettek minél szélesebb körben igyekeztek megoldást, gyógyírt találni testi-lelki problémáikra. Ennek a körnek szerves része azóta a sámánok tevékenysége is. Hangartner a sámánok és pácienseik kapcsolatát igyekszik belehelyezni a mai Mongólia gazdasági bizonytalanságába, majd mindezt egy jóval szélesebb történeti kontextusba. Az egyes háztartások megsegítése az ingatag gazdasági helyzetekben tehát a szerző szerint nem az új politikai-gazdasági szituáció terméke, hanem a sámánizmus folyamatos történeti jellegzetessége (120. p.).

12. Újabb fejezet foglalkozik a sámánok tevékenységének fő sűrűsödési pontjával, a sámánszeánszszal. Az olvasó itt is hangsúlyosan tapasztalhatja Hangartner pragmatikus és reflexív megközelítésének minden előnyét. A kutató vissza-visszatérően beszámol arról, hogy milyen feltevésekkel szembesült egy-egy szertartás kapcsán, ezek hogyan változtak, mindez miként hatott a tapasztaltak értelmezésére, hogyan vívódott egy rítus szövegének esetleges publikálásakor, majd végül milyen eredményre jutott (160. p.). Külön foglalkozik a sámán transzállapotához való hozzáférés problematikájával. A szerző a maga részéről a sámánrítust a sámán, a szellemek (*ongonok*) és a közönség közötti ritualizált kommunikációként értelmezi (131., 158. p.), és performatív aktusként kezeli (azaz nem szimbolikus rendszerként, 131. p.). Mindezt a szertartások szövegeinek és az események dramaturgiájának figyelembevételével (és részletes elemzésével) teszi. Mindkettő egymással csak nagyon lazán összefüggő és a kívülállók számára csak részlegesen követhető töredékek sorozatából áll (158. p.), melyek egy része (például a bevezető) standardizált, más részek pedig jóval változékonyabbak, olykor informálisabbak. A szertartások során hierarchikus kapcsolatok, alá-fölé rendeltségek alakulnak ki a résztvevők között. (A sámán-szertartás ily módon nem a hatalom szimbolikus kifejeződése, hanem egyfajta színtér, ahol a hatalom, autoritás és alárendeltség létrejön.) A sámán a maga részéről alárendelt szerepet játszik a szellemekhez képest (166. p.), ám éppen a szellemekkel való közvetlen kapcsolata révén (azaz sámánként) erősebb a közönségnél (noha ez a fajta pozíció csak a szertartások időtartamára vonatkozik). A jelenlévőkkel szembeni hatalom kifejeződései közé tartozik a sámán rítus során előadott éneke is, mely csak nagyon kis részben érthető és követhető a résztvevők számára. Hangartner részletesen elemez ilyen megközelítésből sámánszövegekből kiemelt részleteket, emellett a sámánizmussal kapcsolatos irodalom idetartozó alapfogalmait, a „transz”, a „megszállottság”, „eksztázis”, „sámánutazás” fogalmakat megpróbálja a saját tapasztalatai és a darhat sámánok értelmezései alapján újragondolni. A darhat sámánok beszámolóik alapján transz közben egyszerre vesznek részt utazáson (a lelkük révén), miközben *ongonokkal* találkoznak, és egyszerre fogadnak be testükbe bizonyos szellemeket (125. p.). E szellemek bármelyike beszélhet a sámánon keresztül a közönséghez. Hangartner a darhat sámánok szeánszainak jelentését nem a sámánénekek tartalma alapján, hanem a páciensekkel folytatott beszélgetések alapján határozza meg (161. p.).

13. Jellemző módon a transz *valódiságának* kérdése nem csupán a kutatókat és a szakirodalmat foglalkoztatja folyamatosan több mint száz éve, hanem a darhat rítusokon részt vevő helyieket, illetve magukat a sámánokat is. A transz valódisága ugyanis a sámán tevékenységének hatásosságát alapozza meg, és egyben a sámán erejének (vagy éppen gyenge voltának) mércéje is.

Mindez azért izgalmas, mert a sámán transzállapota ily módon nem merül ki pusztán valamilyen kulturális minta követésében, azaz abban, hogy mennyire felel meg a transszal kapcsolatos kulturális normáknak, hanem folyamatos kritika, eltérő megítélések, bizonytalanság tárgya.

14. A sámántransz a sámánok tevékenységének legszemélyesebb része. Noha maga a sámántransz publikus, társadalmi megnyilvánulás, mely – mint láttuk – folyamatos minősítést kap a sámánszeánsz valamennyi résztvevőjétől, és amely a sámán tevékenysége révén valamilyen szintig megjelenik a résztvevők számára, a transz tartalma privát jellegű. Hangartner erőfeszítései az ehhez való hozzáféréssel kapcsolatban óriási mértékben gazdagítják ezzel kapcsolatos ismereteinket.

15. A könyv összes további fejezete a sámánizmus társadalmi és kommunikatív aspektusaival foglalkozik. Valamennyi, a szakirodalomban eddig felmerülő alapkérdés szerepel itt, és kap valamilyen választ: a sámánválasztás (sámánbetegség és öröklés) problematikája, a sámán és a hatalom, valamint a sámán erejének kérdése, valamint ezzel kapcsolatban a városi sámánok szerepe, a férfi-női sámánok viszonya, a sámánok és a buddhizmus kapcsolata, illetve a sámán-tevékenység autentikus voltának vitája. Valamennyi kérdés esetében megtudhatjuk a helyiek és a kutatók álláspontjait (és ezek összefüggéseit) egyaránt. A bemutatásban a már megszokott módon jó arányban keveredik az elméleti megvitatás az empirikus példákkal, leírásokkal, interjúrészletekkel.

16. Nézzük meg egyenként a felvetett kérdéseket és a rájuk adott válaszokat! Hangartner a sámán-szertartást mint legitimált ritualizált kommunikációt értelmezi. Éppen ezért a sámánválasztásnak is meg kell felelnie e feltételeknek. A darhatoknál nem az a kérdés, hogy mi alapján számít valaki sámánnak, hanem hogy ki tud jól, hatásosan és hatékonyan sámánkodni (189. p.). Ráadásul ebben a kérdésben sincs minden esetben egyetértés a közösség tagjai között. A sámán-szertartásnak ehhez sikeresnek kell lennie, ennek eldöntése azonban a résztvevők, illetve általánosabban és tágabban az érintett közösség(ek), csoportok kezében van. Az, hogy valaki mennyire sikeres ebben, számos tényezőn alapul, ám ezek közül csupán a sikeres szertartás a perdöntő. A sámánok meríthetnek legitimációt a sámánbetegségből, azaz a klasszikus „elhívásból” (mikor a szellemek betegség során kényszerítik a jelöltet, hogy sámánválasztásra lépjen), hasonló módon a családon belül korábban működő sámánok meglétéből, sámántanítójuk pozíciójából, sikeres voltából, de ezek csupán adott helyzetben működő szempontok, önmagukban vagy akár együtt sem meghatározóak. Vagyis léteznek olyan sámánok is, akiknél mind az elhívás, mind a családbeli sámánok megléte vagy a tekintélyes sámántanító mint háttér hiányzik. Fordítva is igaz: hiába esett át valaki az „elhíváson”, bővelkedett sámánfelmenőkben, ha nem akart sámánválasztásra lépni, senki és semmi sem kényszerítette erre. Hangartner a sikeres sámánkodás leírásához azt az utat választja, hogy részletesen elemzi a megfigyelt *sikertelen* szertartásokat. Ezek háttere arra mutat rá, hogy a sámánbetegséggel, sámánfelmenőkkel kapcsolatos narratívák fontos szerepet játszhatnak a sámánok legitimációjában és elismertségében, ám nincs köztük ok-okozati összefüggés (186. p.). Hangartner fontosnak tartja annak hangsúlyozását, hogy a kutatók tevékenysége és annak legkülönbözőbb eredményei is a legitimáló narratívák közé tartoznak (190. p.).

17. A darhatok között jelenleg hiányzik bármilyen formális elismerése annak, hogy valaki sámánválasztásra került, illetve megfelelő erejű sámánválasztás. Éppen ezért az ezzel kapcsolatos megítélések állandó mozgásban vannak, folyamatosan változnak, megkérdőjeleződnek. Pillanatnyilag a darhatok csak nagyon kevés sámánt tisztelnek, és általánosságban szkeptikusak a sámánok tevékenységével szemben. A valódi, erős sámánok a múltban éltek szerintük. Hangartner alaposan utánajár ennek a sztereotípiának, és arra a következtetésre jut, hogy a sámánoknak ez a fajta megítélése nincs összefüggésben a szocialista korszak sámánellenes politikájával, és a sámánok helyzetének valamennyi korban a velejárója volt. Mindez a sámánok tevékenységének jellegéből adódik, melynek szerves része a folyamatos legitimáció, valamint a perem és a központ közötti közvetítés, ahol a sámán minden esetben a peremvidékről szerzi az erejét. Nem véletlenül a darhat területen élő tuva sámánoknak jobb hírük van a helyi darhatoknál, mint a darhat sámánoknak.

mánoknak. Jellemző módon a darhat sámánok a városi központokban, elsősorban Ulánbátorban ugyanakkor sokkal erősebbnek számítanak, mint otthon. Sokan közülük megfelelő klienskört építettek ki új helyükön, és némi vagyonhoz is jutottak, ám az ott megszerzett elismertséget sosem tudják politikai hatalommá alakítani a darhat közösségben (281. p.).

18.

A férfi és a női sámánok aránya eltérő lehet a különböző társadalmakban és az egyes korszakokban. A darhatok esetében a történeti, szocializmus előtti korszakban a férfiak túlsúlyban voltak. A posztszocialista évek elején szinte csak női sámánok működtek, mára ez az arány átfordult a férfiak javára (323. p.). Hangartner meggyőzően értelmezi ezeket az arányokat és változásokat a darhat, mongol nők társadalmi pozíciójára és az egyes korszakok gazdasági bizonytalanságaira hivatkozva. A sámánok esetében nincs különbség a férfi és a női sámánok tevékenységében, és a női sámánokat legalább annyira erősnek tekintik. A háttérben ugyanakkor a női sámánokkal kapcsolatban meglehetősen ellentmondásos a darhatok álláspontja, ami a nők általános helyzetéhez való hasonló viszonyulással áll kapcsolatban (276. p.).

19.

A könyv zárófejezete nem igazi klasszikus összegzés. A szerző ehelyett inkább összeveti a darhat sámánizmussal kapcsolatos helyi, nemzeti és kutatói diskurzusokat, azaz egy egészen tág kontextusba helyezi a darhat sámánizmust, és eközben rámutat a köztük lévő párhuzamokra. Amellett érvel, hogy valamennyiben központi kérdés a sámánok tevékenységének autentikussága és valóságosága. A különbség ennek forrásában keresendő. Míg a kutatók a kulturális autentikusságra összpontosítanak, Mongólián belül a sámánok ereje, hatalma áll a középpontban. Hangartner hangsúlyozza, hogy az autentikusság nem egyének vagy dolgok belső, esszenciális tulajdonsága, hanem ez minden esetben társadalmilag jön létre, és az adott helyzettől függ (329. p.). Azt sem szabad ugyanakkor elfelejtenünk, hogy az autentikusság igénye, annak vitája ugyanúgy jelen van (és jelen volt korábban is) Mongóliában is. A különbség annyi, hogy itt a sámánok mágikus képességének autentikus volta a kérdés.

20.

Aki bármilyen tekintetben a sámánizmussal foglalkozik, nem hagyhatja ki Judith Hangartner könyvét. Az utóbbi évtizedek egyik legjobb művével van dolgunk. Nemcsak egy élő kulturális, társadalmi jelenség alapos bemutatása és elemzése, hanem annak a helyi, nemzeti és kutatói kontextusnak a kritikai tárgyalása is, mely nélkül csak felszínesen értenénk meg a jelenséget. Az antropológia számos alapfogalmát teszi a szerző kritikai elemzés tárgyává többéves helyszíni tapasztalataira támaszkodva. Ily módon azok számára is tanulságos és követhető az olvasmány, akik egyáltalán nem vagy csak távolról érdeklődnek a sámánizmus iránt. Emellett a könyv minden más, csak nem száraz, „tudományos”. Az olvasó folyamatosan találkozik interjúrészletekkel, jó stílusú leírásokkal. A magyar olvasó számára még egy különlegességet kínál a kötet. A szerző ugyanis hosszú oldalakon keresztül, vissza-visszatérően foglalkozik Diószegi Vilmos kutatásával és gyűjtésével, aki 1960-ban négy hetet tölthetett ugyanezen a területen, egy olyan korszakban, amikor mongol kutatók sem könnyen juthattak ide. Ráadásul a mai helybeliek közül többen emlékeznek még a „magyarra”.

JEGYZETEK

¹ <http://boris.unibe.ch/66905/>.